

અંગ્રેજોની આર્થિક નીતિની ચર્ચા કરતાં પૂર્વે આપણે એ જાણવું જોઈએ કે તેમણે ભારતમાં શા માટે નવી જ આર્થિક નીતિને જન્મ આપ્યો ? અંગ્રેજોને તેનાથી શું ફાયદો થવાનો હતો ? તેમણે ઈંગ્લેન્ડનો વિકાસ સાધવા ભારતને શા માટે પાયમાલ બનાવ્યું ? આવા પ્રશ્નો ઊભા થાય તે સહજ છે. આ સંદર્ભે જોઈએ તો પ્લાસીના યુદ્ધ (ઈ.સ. 1757)થી અંગ્રેજોએ ભારતમાં વિજયની શરૂઆત કરી, તે પૂર્વે ઈંગ્લેન્ડ વિવિધ તબક્કાઓમાંથી પસાર થયું હતું. માટે ભારતમાં અંગ્રેજોની આર્થિક નીતિને આપણે વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં તપાસવી જોઈએ.

વાસ્તવમાં ઈંગ્લેન્ડ સહિત યુરોપમાં નવજાગૃતિકાળ અને ધર્મ સુધારણાને પરિણામે પ્રગતિશીલ સમાજનો જન્મ થયો. તેના પરિણામ સ્વરૂપે સર્વત્ર લોકશાહીનો વિકાસ થયો. આ દરમિયાન ઈંગ્લેન્ડમાં રાજાશાહી ક્રમશઃ નબળી પડી. ઈંગ્લેન્ડની પ્રજાએ રક્તવિહીન ક્રાંતિ (ઈ.સ.) દ્વારા લોકશાહીના માર્ગે પ્રજાવિકાસનો રસ્તો પ્રારંભ કર્યો. ઈંગ્લેન્ડમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો જન્મ થતાં ઉત્પાદનની પદ્ધતિમાં આમૂલ પરિવર્તન આવ્યાં. માનવનું સ્થાન યંત્રે લીધું હોવાથી ઈંગ્લેન્ડને વિપુલ પ્રમાણમાં કાચા માલની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. આ કાચો માલ (કપાસ, ગળી, રેશમ વિગેરે) મળે ક્યાંથી ? માટે તેણે રાજકીય શૂન્યાવકાશને પરિણામને નિર્બળ થઈ ચૂકેલા ભારતને જીતવાનો તેમજ ભારતને કાચા માલ માટેનું સંસ્થાન બનાવવાનો નિર્ધાર કર્યો. આમ, ભારતનો વિજય એ ઈંગ્લેન્ડની આર્થિક માંગો કરવાનો હતો. વળી, ઈંગ્લેન્ડમાં મશીનોમાંથી મબલખ પ્રમાણમાં ઉત્પાદિત થયેલ ચીજો વેચવી ક્યાં ? એટલે ભારત પર આધિપત્ય સ્થાપવા માટેનું બીજું કારણ વિશાળ બજારને પોતાને હસ્તગત કરવાનું પણ હતું. આમ, ઈંગ્લેન્ડની આર્થિક સમૃદ્ધિ માટે ભારતનું શોષણ કરવાની ઈંગ્લેન્ડની નેમ હોવાથી તે મુજબની આર્થિક નીતિ ઘડવામાં આવી.

ભારતમાં કંપની શાસનનાં પ્રથમ સો વર્ષો (1757-1857)નો ઇતિહાસ તપાસીએ તો તેમાં સૌથી મહત્વની બાબત એ હતી કે, એ ગાળા દરમિયાન ભારતના વિકસિત હુન્નર-ઉદ્યોગો અને સમૃદ્ધ વેપાર-વાણિજ્યનું પતન થયું. ભારત એક ગરીબ, કંગાળ અને પાયમાલ દેશ બન્યો. બ્રિટિશ શાસનની અન્યાયી વ્યવસ્થા તથા ભારતના ભોગે ઈંગ્લેન્ડને સમૃદ્ધ બનાવવાની સંસ્થાનવાદી અને સામ્રાજ્યવાદી શોષણનીતિનો ઇતિહાસ બરાબર સમજવો હોય તો, બંગાળથી તેની શરૂઆત કરવી જોઈએ, કારણ કે અંગ્રેજોનું શાસન સૌપ્રથમ ત્યાં સ્થપાયું હતું.

પરંપરાગત અર્થવ્યવસ્થામાં બંગાળ

ભારત બંગાળ પ્રાંતની સમૃદ્ધિનો મુખ્ય આધાર તેની ખેતીજન્ય પેદાશો, હુન્નર-ઉદ્યોગોની ઉત્પાદનપ્રવૃત્તિ તથા તેના સમૃદ્ધ વેપાર પર નિર્ભર હતો. વેપારને માટે આવેલી યુરોપિયન પ્રજા પણ અહીં નોંધપાત્ર વેપાર કરતી હતી. એ વખતે વેપારનું પાસું બંગાળના લાભમાં હતું અને મોટા જથ્થામાં અહીં સોનું આવતું. ભારતની આર્થિક સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં યાત્રિક બર્નિયરે (ઈ.સ. 1700) લખ્યું છે કે, “બંગાળમાં ધન આવવાના સો દરવાજા છે, પણ બહાર જવા માટે એકપણ નથી.” એ વખતે વેપારનું પાસું બંગાળના લાભમાં હતું અને મોટા જથ્થામાં અહીં સોનું આવતું, તે વખતે બંગાળની નિકાસ તેની આયાત કરતાં ત્રણ ગણી વધારે હતી. એ સમયે (ઈ.સ. 1708થી ઈ.સ. 1756ની વચ્ચે) બંગાળ મુખ્યત્વે સુતરાઉ કાપડ, કાચું રેશમ, ખાંડ, શણ, અફીણ વગેરેની નિકાસ કરતું. મુલાયમ સુતરાઉ કાપડ અને ખાસ કરીને ઢાકાના મલમલની માંગ વિશ્વનાં બજારોમાં રહેતી. યુરોપની કંપનીઓ મોટા જથ્થામાં જમીન અને દરિયાઈ માર્ગે બસરા, મોછા અને જેધા તરફ માલની નિકાસ કરતી.

પ્લાસીના યુદ્ધે (ઈ.સ. 1757) અને ત્યારપછીના ‘બક્સરના યુદ્ધ’ (ઈ.સ. 1764)એ મળીને અંગ્રેજોને

બંગાળના માલિકો બનાવ્યા. ક્લાઈવે મુઘલ સમ્રાટ પાસેથી બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સામાંથી જમીન મહેસૂલ ઉઘરાવવાની ‘દીવાની સત્તા’ મેળવી (1765). તેનાથી ‘દ્વિમુખી શાસન પદ્ધતિ’ શરૂ થઈ, જેણે અરાજકતા અને અંધાધૂંધીને જન્મ આપ્યો. ખેતી અને ખેડૂતો પાયમાલ થયા. તેની માઠી અસર વેપાર-વાણિજ્ય પર પણ થઈ. તેનાથી ઉદ્યોગો અને વેપાર વાણિજ્યના પતનની શરૂઆત થઈ. આનાથી વધુ ભયંકર કૃત્ય તો અંગ્રેજોએ એ કર્યું કે ઈંગ્લેન્ડના હિત ખાતર સત્તાનો દુરુપયોગ કરીને, બંગાળના હુન્નર-ઉદ્યોગો અને વેપાર-વાણિજ્ય ભાંગી નાખ્યાં અને બંગાળ કંગાળ બન્યું.

અંગ્રેજોનું આર્થિક કેન્દ્ર હંમેશાં ઈંગ્લેન્ડ રહેલું. તેઓએ હિંદીઓની ચિંતા જરાયે કરી નહિ, પોતાની આર્થિક નીતિ જબરજસ્તીથી હિંદીઓ પર ઠોકી બેસાડી. તેઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હંમેશાં અંગ્રેજોનું હિત રહ્યું. તેઓની શોષણનીતિએ ભારતની આર્થિક વ્યવસ્થાને પાંગળી બનાવી દીધી. તત્કાલીન મદ્રાસ પ્રાંતના આર્થિક બાબતોના નિષ્ણાત અધિકારી જોન સુલિવન (John Sullivan) એ ભારતમાં અંગ્રેજોની આર્થિક નીતિ અને તેના પ્રભાવ દર્શાવતાં લખ્યું છે કે, “આપણી પ્રજાલિકા સ્પંજ (વાદળી)ના રૂપમાં કામ કરે છે, જે ગંગાકિનારાથી દરેક સારી વસ્તુઓ લઈ લે છે અને ટેક્સ નદીના કિનારે નિચોવી દે છે.”

હસ્તકલા-કારીગરીના ઉદ્યોગોનો વિનાશ

અતિ પ્રાચીન સમયથી ભારત દેશ હુન્નર-ઉદ્યોગો અને વેપાર-વાણિજ્યની દૃષ્ટિએ વિશ્વમાં આગળ પડતું અને ગૌરવશાળી સ્થાન ભોગવતો હતો. કેલવર્ટને કહ્યું છે કે, “તીવ્ર બુદ્ધિશક્તિ, સૂક્ષ્મ જાણકારી અને સર્જનાત્મક પ્રતિભાને કારણે ભારતીય ઉદ્યોગ પશ્ચિમી દેશોની સરખામણીમાં અગ્રસ્થાન ધરાવતો હતો. પશ્ચિમી દેશો પાસે ભારે વજન વહન કરવા માટે વહાણો નહોતાં ત્યારે ભારત પાસે ભારે વજન લઈ જનાર જહાજો હતાં.”

હસ્તકલા-કારીગરીના ઉદ્યોગોમાં ભારતનો વસ્ત્ર-ઉદ્યોગ સૌથી મુખ્ય હતો. સુતરાઉ, રેશમી અને ઊનના કાપડ વણાટનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ભારતમાં ચાલતો. તેમાં ભારતે નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. ભારતનું કાપડ ઈંગ્લેન્ડ તેમજ યુરોપનાં અન્ય રાજ્યોમાં તથા ચીન, જાપાન, દક્ષિણ એશિયાના ટાપુઓ બ્રહ્મદેશ, અરબસ્તાન, ઈરાન અને આફ્રિકાના કેટલાક દેશોમાં જતું. બંગાળ ઉપરાંત લખનૌ, અમદાવાદ, નાગપુર અને મદુરાઈ સુતરાઉ કાપડનાં મોટાં કેન્દ્રો હતાં. ઢાકાની મલમલ, લાહોરના ગાલીયા, કાશ્મીરની શાલ, બનારસનું જરીકામ જાણીતું હતું. ઝવેરાતનું કામ, સોના-ચાંદીના દાગીના બનાવવા તથા આરસ, ચંદન, હાથીદાંત અને કાચ ઉપર કલાત્મક નકશીકામ કરવાના ઉદ્યોગો પણ મોટા પાયા પર ચાલતા.

ઈતિહાસવિદ આર. સી. દત્તે જણાવ્યું છે કે, “ભારતમાં વણાટ એ સામાન્ય વ્યક્તિઓનો રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ હતો. અને કાંતણકામમાં લાખો મહિલાઓ જોડાયેલી હતી. બંગાળના શાહાબાદ જિલ્લામાં જ એક લાખથી વધારે વણકરો હતા. બંગાળમાંથી 95 ટકા સુતરાઉ કાપડ વિદેશ મોકલવામાં આવતું હતું. ઢાકાની મલમલ ઉપરાંત કૃષ્ણનગર, ચંદેરી, અરની, બનારસ વસ્ત્રોદ્યોગનાં કેન્દ્રો હતાં. અમદાવાદની ધોતી તથા દુપટ્ટા, લખનૌની ચિકન, બૉર્ડર માટે નાગપુરનું રેશમ જાણીતું હતું. રેશમ ઉદ્યોગમાં મુર્શિદાબાદ, માલદા અને બંગાળનાં અનેક ગામો જાણીતાં હતાં. ઊનના કાપડ માટે કાશ્મીર, પંજાબ અને પશ્ચિમ રાજસ્થાન જાણીતાં હતાં.

કાપડ ઉદ્યોગ ઉપરાંત ભારતનો વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ ઈંગ્લેન્ડના એ જ ઉદ્યોગથી ચઢિયાતો હતો. ધાતુ ઉદ્યોગમાં તાંબું, પિત્તળ અને કાંસાનાં વાસણો બનાવવાનો ઉદ્યોગ ભારતમાં ચાલતો હતો. મુરાદાબાદ અને બનારસ આ માટેનાં પ્રસિદ્ધ સ્થળો હતાં. ધાતુકામ માટે નાસિક, પૂના, હૈદરાબાદ, વિશાખાપટ્ટનમ્ અને તાંજોર જાણીતાં હતાં. કચ્છ, સિંધ અને પંજાબ હથિયારો બનાવવાનાં કેન્દ્રો હતાં. કાચ ઉદ્યોગ માટે કોલ્હાપુર, સતારા, ગોરખપુર, આગરા, ચિત્તોડ અને બાલઘાટ જાણીતાં હતાં. સોના, ચાંદી, હીરા-ઝવેરાત, નકશીકામ માટે અનેક સ્થળો હતાં. આ બધી હસ્તકલા-કારીગરી ભારતની આર્થિક ઉન્નતિ, રુચિ અને કલાત્મક સૌંદર્ય પ્રગટ કરતી હતી.

અંગ્રેજોની પાસે સત્તા આવતાં જ તેમણે બંગાળના તેમજ સમગ્ર ભારતના હુન્નર-ઉદ્યોગોનો નાશ કર્યો. અંગ્રેજ સરકારે ઈંગ્લેન્ડના ઉદ્યોગોને વિકસાવવા અને ટકાવવા માટે હિંદના હુન્નર-ઉદ્યોગોને કચડી નાખવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. આ માટે અનેક અયોગ્ય રીતરસમો પણ અપનાવી. તેમણે વણકરો અને કારીગરો ઉપર જુલમ અને અત્યાચાર કર્યો. ભારતના ખૂણેખૂણે ઈંગ્લેન્ડની મિલોમાં બનેલું સસ્તું કાપડ પહોંચાડવામાં આવ્યું. આમ, સેંકડો વર્ષ સુધી જેણે યુરોપ અને દુનિયાને સુતરાઉ કાપડ પૂરું પાડ્યું હતું તે ભારત કેવળ બ્રિટિશ માલનું ગ્રાહક બની ગયું. ભારતમાં બનેલો માલ વિદેશોમાં જતો અને ત્યાંનું સોનું ભારત આવતું હતું પરંતુ હવે તેની દિશા ઊલટી થઈ ગઈ. હવે વિદેશી માલ ભારતમાં આવવા લાગ્યો અને સોનું બહાર જવા લાગ્યું.

ભારતના હુન્નર-ઉદ્યોગો ભાંગી પડતાં જે કારીગરો બેકાર બન્યા તેમણે ગામડામાં જમીન અને ખેતીમાં આશરો લેવાનું વિચાર્યું. અહીં પણ તેમને ખાસ અવકાશ રહ્યો નહિ. તેમાંના કેટલાક ખેડૂત બન્યા જ્યારે મોટાભાગના ખેતમજૂરો જ બની રહ્યા. ખેતી ઉપરનો ભાર અસહ્ય બન્યો. ગામડાંની પુરાણી આર્થિક વ્યવસ્થા પણ પડી ભાંગી.

બ્રિટિશ મહેસૂલી નીતિ અને તેની અસરો

ભારતના વિવિધ ભૂ-ભાગ ઉપર કબજો જમાવ્યા પછી કંપનીને મહેસૂલની ઉઘરાણી માટે સ્થાનિક સ્થિતિ અનુસાર ઘણા માર્ગો અખત્યાર કર્યા. દેશના વિભિન્ન ભાગોમાં ત્રણ પ્રકારની વ્યવસ્થા લાગુ કરવામાં આવી.

કાયમી જમાબંધી

કોર્નવોલિસની મહેસૂલી વ્યવસ્થા, કાયમી જમાબંધી પદ્ધતિ હતી. 1793માં બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સા (ઓડિશા) માટે કાયમી જમાબંધી પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી. એની મુખ્ય વિશેષતા આ પ્રમાણેની હતી :

- પોતાના હસ્તકની જમીનનો માલિકી-હક જમીનદારને મળ્યો અને જમીન-મહેસૂલ ઉઘરાવવાના હક સરકારના એજન્ટ તરીકે કાર્ય કરવાનો હતો.
- જે જમીન-મહેસૂલ જમીનદાર એકઠું કરતો તેના 11માંથી 10 ભાગ સરકારને આપવા પડતા અને એક ભાગ તે પોતાના મહેનતાણા તરીકે રાખી શકતો.
- જમીનદાર મારફતે સરકારને આપવાનું મહેસૂલ કાયમી અને નિશ્ચિત હતું. આથી જમીનદારને પોતાના ક્ષેત્રમાં આવતી બધી જમીનનો માલિક જાહેર કરવામાં આવ્યો.

આ પદ્ધતિથી જમીનદારોને શરૂઆતમાં થોડું સહન કરવું પડ્યું. દુષ્કાળ કે ઓછા વરસાદના સમયમાં પણ મહેસૂલી રકમ નક્કી કર્યા મુજબ આપવી પડે અને જે જમીનદાર મહેસૂલ ન ભરી શકે તેમની જમીન હરાજ કરીને પણ કંપનીએ પૈસા વસૂલ કર્યા. પરંતુ શરૂઆતનાં પંદર વર્ષનો ગાળો જે જમીનદારો પસાર કરી ગયા તેઓ પાછળથી ખૂબ જ સદ્ગત બની ગયા. તેમણે જમીનો ખરીદવા માંડી. આ જમીનદારોને જમીનના વિકાસમાં કે ખેડૂતોના કલ્યાણમાં જરા સરખી રુચિ ન હતી. પરિણામે આ પ્રદેશમાં ખેડૂતોના ઘણા બળવા થયા. બંગાળ એક સમયે પૂર્વનો અન્નભંડાર કહેવાતો હતો, તે તદ્દન ઉજજડ થઈ ગયો. ત્યાં ભૂખમરો, રોગ અને મૃત્યુનું પ્રમાણ વધ્યું.

રૈયતવારી પદ્ધતિ : થોમસ મનરો જેવા સુધારકોએ ક્રમે ક્રમે ‘રૈયતવારી’ પદ્ધતિ દાખલ કરી. મુંબઈ પ્રાંતમાં આ પ્રથા દાખલ કરવાનો યશ ગવર્નર એલ્ફિન્સ્ટનને ફાળે જાય છે. ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભમાં મુંબઈ, આસામ અને મદ્રાસ પ્રાંતોમાં કેટલાક વિસ્તારોમાં લાગુ કરાયેલી રૈયતવારી પદ્ધતિ અનુસાર જમીન ખેડનાર (રૈયત)ને એ જમીનનો માલિક બનાવવામાં આવ્યો અને શરત એટલી કે તેણે જમીન-મહેસૂલ ચૂકવવું. અહીં અંગ્રેજોએ ગિરાસદારો અને ખેડૂતોને પણ માન્યતા આપી જેઓ સીધા રાજ્યને મહેસૂલ ચૂકવતા હતા. આ

ગિરાસદારો નાના જમીનદારો બની ગયા. આ પ્રથાથી જમીનનો જે માલિકીહક મળતો હતો તેથી ખાસ લાભ થતો ન હતો, જેનાં ત્રણ કારણો હતાં :

- જમીનનું અકલ્પનીય મહેસૂલ
- જમીન-મહેસૂલમાં સરકાર ઈચ્છે ત્યારે અને સમયે વધારો કરવાનો હક ધરાવતી હતી.
- કોઈપણ સ્થિતિમાં અર્થાત્ તેની ઊપજ આંશિક કે પૂર્ણપણે નાશ પામે તોપણ રૈયતને જમીન મહેસૂલ તો આપવું પડતું હતું. ગોચર અને પડતર જમીન, જે ગ્રામીણ સમુદાયો હસ્તક હતી, તેની ઉપર રાજ્યનો અધિકાર પ્રસ્થાપિત થયો. જમીનનું મહેસૂલ પણ ખૂબ વધ્યું.

મહાલવારી પદ્ધતિ : જમીનદારી પ્રથાનું સુધારેલું સ્વરૂપ એટલે મહાલવારી પદ્ધતિ. આ વ્યવસ્થાનો અમલ ગંગાઘાટ વિસ્તારોમાં ઉત્તરપશ્ચિમ પ્રાંતોમાં, પંજાબમાં અને મધ્યભારતના કેટલાક પ્રદેશોમાં થયો હતો. આ પદ્ધતિ અનુસાર જમીન-મહેસૂલ ખેડૂત અથવા ખેતર નહિ પરંતુ ગામ અથવા મહાલ (જાગીરનો એક ભાગ) અનુસાર મહેસૂલ નક્કી થતું હતું. ગામ માટે અલગ અલગ વ્યવસ્થા હતી. જમીનદારો અથવા જમીનદાર હોવાનો દાવો કરતાં કુટુંબોના વડા સાથે આ વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી. અંગ્રેજોએ પરંપરાથી ચાલી આવતી જમીનવ્યવસ્થા અંગે મૂળભૂત ફેરફારો હાથ ધર્યાં અને પરિણામે ભારતીય ગામોની સ્થિરતા, સ્વાયત્તતા અને સાતત્ય ઇન્ન-ભિન્ન પરિસ્થિતિમાં પહોંચ્યાં.

ઉપરોક્ત ત્રણેય પદ્ધતિઓ, (કાયમી જમાબંધી, રૈયતવારી અને મહાલવારી પદ્ધતિઓ)નો હેતુ જમીન-મહેસૂલ, જમીન-કરમાં વધારો કરી આવક વધારવાનો હતો. જમીન-મહેસૂલથી રાજ્યની આવકમાં હંમેશાં વૃદ્ધિ થતી (1858-59). જમીન-મહેસૂલથી સરકારને પોતાની કુલ આવકના 50 ટકા રકમ જમીન-કરમાંથી મળતી હતી. જમીન-મહેસૂલ મેળવવાની રીતો દુઃખદાયી હતી. સમયે સમયે જમીન-મહેસૂલ ન ભરનાર ખેડૂતોને જુદા જુદા પ્રકારની યાતના આપવામાં આવતી. ન્યાયપદ્ધતિ પણ ભ્રષ્ટ હતી તેથી ખેડૂતોને ન્યાય મળવાની આશા ઠગારી રહેતી.

કૃષિ ક્ષેત્રે સ્થિતિતા

ભારત એક કૃષિપ્રધાન દેશ છે. ભારતીયોનું સુખ, દુઃખ, વર્તમાન અને ભવિષ્યનો આધાર ખેતી પર છે. જો ખેત ઉત્પાદન સારું રહ્યું તો ખેડૂતો ખુશખુશાલ - ચારે તરફ સમૃદ્ધિનાં દર્શન થાય, પરંતુ આના અભાવમાં, નબળા વરસમાં દુષ્કાળ અને ભૂખમરનાં દશ્યો જોવા મળે છે.

છેક 18મી સદી સુધી, કૃષિ અને ગૃહઉદ્યોગમાં એક પ્રકારનો તાલમેલ હતો. ભારત જ્યાં ખેતીવાડીમાં આગળ હતો ત્યાં હુન્નર-ઉદ્યોગમાં પણ વિશ્વમાં આગળપડતું અને ગૌરવશાળી સ્થાન ભોગવતો હતો. અંગ્રેજોએ જ્યારે ભારતના હુન્નર-ઉદ્યોગો ભાંગી નાંખ્યા ત્યારે કારીગરો બેકાર બન્યા, બેકાર કારીગરોએ ગામડામાં જમીન અને ખેતીમાં આશરો લેવાનું વિચાર્યું. અહીં પણ તેમને ખાસ અવકાશ રહ્યો નહિ. તેમાંના કેટલાક ખેડૂતો બન્યા અને મોટાભાગના ખેતમજૂરો. ખેડૂતો અંગ્રેજોએ દાખલ કરેલ જમીન-મહેસૂલી વ્યવસ્થાથી પણ અસર પામ્યા. વસ્તીવધારાએ પણ જમીન પર દબાણ વધાર્યું.

ભારતની રાષ્ટ્રીય આવક, વિદેશ વેપાર, ઔદ્યોગિક વિસ્તાર વગેરે ક્ષેત્રો ભારતીય કૃષિ પર આધારિત હતાં. 1875માં કુલ રાષ્ટ્રીય આવકના 55 ટકાથી 65 ટકા આવક કૃષિની માનવામાં આવે છે. 1901માં નિકાસ કરવામાં આવેલી વસ્તુઓમાંથી 75 કૃષિ સંબંધી હતી. આ વસ્તુઓમાં સુતરાઉ કાપડ, શણ, ચા, ખાંડ કૃષિ સંબંધી હતી. આમ, કૃષિ નિકાસ પર જ ભારતની આર્થિક સમૃદ્ધિ હતી.

અંગ્રેજી શાસકોએ વધુ ધન મેળવવા અને મહેસૂલી આવક વધારવા ભારતીય હિતોની, અહીંના ખેડૂતોની

જરાયે પરવા કરી નહિ. તેઓની સરકારની ખેતી, વેપાર તથા ઉદ્યોગવિષયક નીતિએ ખેડૂતો, જમીનદારો, કારીગરો તથા વેપારીઓની પાયમાલી સર્જી. ઈનામ કમિશને કરેલી ભલામણ અનુસાર દાન કે અન્ય કારણોસર ભેટ અપાયેલી ઘણી-ખરી જમીન સરકારે જપ્ત કરી. આથી ઘણા જમીનદારો બેકાર બન્યા. તેમના ખેડૂતોની દુર્દશા થઈ કારણ કે સરકારે જમીન-મહેસૂલ વધારતાં તેમના પરનો કરબોજ વધ્યો. કોર્નવોલિસે દાખલ કરેલી કાયમી જમાબંધીએ તથા થોમસ મનરોએ અમલમાં મૂકેલી રૈયતવારી પદ્ધતિએ જૂના જમીનદારને તથા ખેડૂતવર્ગને પાયમાલ કરી નાખ્યા. ઘણી વખત ઘરના દાગીના વેચીને પણ ખેડૂતો મહેસૂલ ભરી શકતા નહિ. પરિણામે તેમની જમીન વેચી નાખવામાં આવતી. ખેડૂતોની ઘણીખરી જમીન દેવામાં ડૂબી જતી. કેટલાક ખેડૂતો શાહુકારોની વ્યાજપ્રથાના ભોગ બની પાયમાલ થયા. લાંચ-રુશ્વતે પણ ખેડૂતોને પરેશાન કર્યા. ન્યાય મેળવવાનું ખેડૂતો માટે દુષ્કર બન્યું. જ્યારે પાક સારો થતો ત્યારે ખેડૂતોએ પાછળના દેવા પેટે વધુ ચૂકવી દેવું પડતું હતું. પણ જો મોસમ ખરાબ રહે તો દેવું બમણું થઈ જતું હતું. ખેડૂતો કપાસ અને શણ જેવા રોકડિયા પાકો તરફ વળ્યા આથી અનાજ-ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થયો. અનાજની અછત હલ કરવા સરકારે પગલાં ભર્યા નહિ.

બ્રિટનની આર્થિક નીતિના પરિણામે ભારતીય કૃષિ ઉદ્યોગનું વ્યાપારીકરણ થયું. ચા, કોફી, ગળી અને શણની ખેતી માટે બ્રિટિશ મૂડીપતિઓએ ભારતમાં બગીચા ઉદ્યોગો વિકસાવ્યા. હવે બજારમાં વેચવા માટે ખાસ પાક તૈયાર થવા લાગ્યો. અનાજના બદલે રૂ, શણ, મગફળી, શેરડી, તમાકુ, તેલીબિયાં, ગળી જેવા જે ઔદ્યોગિક પાક વધુ કમાણી કરાવી આપે તેને ઉત્તેજન અપાયું. ભારતની બ્રિટિશ સરકારે આવા પાકના વ્યાપારીકરણની અને તેની વિશિષ્ટ જાણકારી માટે ઉત્તેજન આપ્યું.

આમ, ઐતિહાસિક, રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક પરિબળોને પરિણામે ભારતીય ખેતીવાડીનું આધુનિકીકરણ કરવાનો માર્ગ અવરોધાયો. ભારતીય ખેતપેદાશોમાં એક પ્રકારની સ્થગિતતા આવી જતાં અને વધતી જતી વસ્તીના કારણે ખાદ્યસામગ્રીની વારંવાર સર્જાતી અછત અને દુષ્કાળ જેવી કુદરતી આપત્તિના કારણે ગરીબાઈ વધતી ગઈ. જગત્તાત ચિંતાયુક્ત બન્યો.

આધુનિક ઉદ્યોગોનો વિકાસ

ભારતમાં મોટાપાયે જે ઉદ્યોગો શરૂ થયેલા તેમાં મુખ્યત્વે શણ, સુતરાઉ કાપડ, લોખંડ અને પોલાદ, કાગળ તથા ચામડાં કમાવવાના ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે. જોકે 19મી સદીના અંત સુધીમાં તેમનો વિકાસ અત્યંત ધીમી ગતિએ થયેલો, કારણ કે ઈંગ્લેન્ડની સરકાર તેમના વિકાસની આડે આવતી હતી. ઈંગ્લેન્ડની સરકાર પોતાના ઘરઆંગણાના ઉદ્યોગોના રક્ષણમાં પડી હતી. આમ છતાં, શરૂઆત સારી હતી અને ભવિષ્યમાં તેના વિકાસની ઊજળી તકો જણાઈ આવતી હતી. અહીં પણ ભારતે પુનઃ કાપડ ઉદ્યોગમાં જ ઝડપી પ્રગતિ કરવા માંડી હતી. કોલકાતામાં પહેલી મિલ ચાલુ થઈ (ઈ.સ. 1818) છતાં સુતરાઉ કાપડનો ઉદ્યોગ મુંબઈમાં કેન્દ્રિત થયો. ત્યાં પહેલી મિલ સ્થપાઈ (ઈ.સ. 1854માં) હતી. અમદાવાદમાં પહેલી કાપડ મિલ રણછોડલાલ છોટાલાલે (ઈ.સ.1861) શરૂ કરી. ત્યારબાદ આ ઉદ્યોગનો ઝડપી વિકાસ થયો અને કપાસ જેવો કાચો માલ ઉગાડનાર પ્રદેશોમાં તેનો વિકાસ થયો. આથી હવે મુંબઈ અને અમદાવાદ પછી નાગપુર, સોલાપુર, મદ્રાસ (ચેન્નાઈ) અને અન્ય સ્થળોએ કાપડની મિલો સ્થપાવા લાગી. જોતજોતામાં અમદાવાદ તેની કાપડની મિલોને લીધે ભારતનું ‘માન્યેસ્ટર’ બન્યું અને અહીં આશરે 108 મિલો ચાલુ થઈ. “સ્વદેશી આંદોલન” (ઈ.સ. 1905) શરૂ થતાં, ભારતના ઉદ્યોગોને ખાસ કરીને કાપડ ઉદ્યોગને નોંધપાત્ર ફાયદો થયો હતો. તેનાથી ભારતમાં અનેક જગ્યાએ કાપડની મિલો સ્થપાઈ હતી. જોકે ભારતના આ ઉદ્યોગોને સરકારની ભારે કનડગત થઈ હતી. 18મી સદીમાં અંગ્રેજોએ ‘સંરક્ષિત ઉદ્યોગનીતિ’નો અમલ કર્યો અને 19મી સદીમાં ‘મુક્ત વ્યાપારની નીતિ’નો અમલ કર્યો. પરંતુ આ બંને એકબીજાની વિરુદ્ધની નીતિઓ હોવા છતાં બંનેનો અમલ એવી સિફતથી થયો કે ઈંગ્લેન્ડના ઉદ્યોગોને ફાયદો થાય અને ભારતના ઉદ્યોગોને નુકસાન.

ભારતનું ઔદ્યોગિકીકરણ રોકવા માટે વિદેશોમાંથી આયાત કરવામાં આવતી યંત્રસામગ્રી પર નાખવામાં આવેલી જકાત રદ કરવામાં આવી (ઈ.સ. 1860). આ પછી ભારતમાં સૌપ્રથમ બંગાળમાં બ્રિટિશરોની મૂડી દ્વારા શણનો ઉદ્યોગ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. ઈ.સ. 1911માં જમશેદજી તાતાએ જમશેદપુર (સાકચી)માં લોખંડનું સૌપ્રથમ કારખાનું સ્થાપ્યું અને પાયાના ઉદ્યોગની શરૂઆત કરી. વડોદરામાં ‘એલેમ્બિક કેમિકલ વર્ક્સ’ની સ્થાપના (ઈ.સ. 1907) થઈ. આ ઉપરાંત કાગળ ઉદ્યોગ, તમાકુ, રેશમ, ચામડાં વગેરેના ઉદ્યોગો શરૂ થયા હતા.

મહાત્મા ગાંધીજીના આગમન પછી તેમણે ભારતની ગરીબી અને બેકારી દૂર કરવા ગ્રામોદ્યોગ, હાથકાંતણ, હાથવણાટ, કુટીર-ઉદ્યોગ અને હુન્નર-ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપ્યું. જોકે તેમણે સમગ્ર રીતે યંત્રનો કદીયે વિરોધ કર્યો ન હતો. તેમનો વિરોધ યંત્રોની ઘેલણ તરફ હતો.

ઉદ્યોગોના વિકાસમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. જમશેદજી તાતાએ બેંગલોર (બેંગાલુરુ)માં ‘ઈન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ’ નામની એક વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરનારી સંસ્થાની પણ સ્થાપના કરી. જમશેદજી તાતાએ ભારતમાં વિમાનો બનાવવાનો ઉદ્યોગ શરૂ કરવાનો પ્રયત્ન (ઈ.સ. 1940) કર્યો, પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે તેને પરવાનગી ન આપી. આમ છતાં 20મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ખાસ કરીને બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન ભારતમાં ઉદ્યોગોનો નોંધપાત્ર વિકાસ થયો. રસાયણ ઉદ્યોગ, જહાજ બાંધવાનો ઉદ્યોગ વગેરે ઉદ્યોગો નાના પાયા પર શરૂ થયા હતા. સરકારે ઉદ્યોગો પર વધારાનો કર પણ નાખ્યો છતાં તેમણે અઢળક નફો કર્યો. મૂડીનું રોકાણ વધવા માંડ્યું અને હવે ઉદ્યોગોના વિકાસનું પૂરું રોકવાનું સરકાર માટે મુશ્કેલ બન્યું. ભારતને આઝાદી (15મી ઓગસ્ટ, 1947) મળતાં ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે સરકારે પંચવર્ષીય યોજનાઓ ઘડી. આથી ભારત પુનઃ ખેતીપ્રધાન રાષ્ટ્રની સાથે ઉદ્યોગપ્રધાન રાષ્ટ્ર પણ બન્યું.

ગરીબી અને દુષ્કાળો

ભારતની પ્રજાનું આર્થિક શોષણ કરવા અપનાવેલી કંપની સરકારની નીતિઓએ દુષ્કાળ જેવી પરિસ્થિતિમાં દેશની પ્રજાની હાડમારીમાં અનેક રીતે વધારો કર્યો.

વાઈસરોય કેનિંગના સમયમાં આગ્રા, રાજપૂતાના તથા પંજાબમાં દુષ્કાળ પડ્યો (ઈ.સ. 1861), પરંતુ તેમાં લોકોને રાહત આપવાનાં કોઈ ખાસ પગલાં ભરવામાં આવ્યાં ન હતાં. વાઈસરોય સર જોન્સ લોરેન્સના સમયમાં (ઈ.સ. 1866) ઓરિસ્સામાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો, જેમાં લગભગ 20 લાખ માણસો ભૂખમરાથી મૃત્યુ પામ્યાં. બે વરસ પછી (ઈ.સ. 1867-69) રાજપૂતાના તથા બુંદેલખંડમાં જ્યારે દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે ભૂખમરાને કારણે જાનહાનિ ન થાય તેની તેણે તકેદારી રાખી. તેવી જ રીતે વાઈસરોય નોર્થ્યુબુકે (બંગાળ-બિહારમાં દુષ્કાળ

દુષ્કાળનું ચિત્ર

પડ્યો ઈ.સ. 1873-74 ત્યારે) બર્મામાંથી મોટા પાયે ચોખા મંગાવી રાખીને તકેદારી દાખવી. વાઈસરોય લિટનની કારકિર્દીની શરૂઆત જ દુષ્કાળથી થઈ. ઈ.સ. 1876-78નાં બે વર્ષ દરમિયાન મદ્રાસ (ચેન્નાઈ), મુંબઈ, હૈદરાબાદ, મૈસુર, પંજાબ અને મધ્યહિંદના કોઈ ને કોઈ ભાગમાં દુષ્કાળ પડ્યો. વાઈસરોય એલ્ગિન બીજાના સમયમાં (ઈ.સ. 1896-97) ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. આ દુષ્કાળથી ત્રણ કરોડ ચાલીસ લાખ લોકો અસરગ્રસ્ત થયા. લગભગ સાડા સાત લાખ લોકો મૃત્યુ પામ્યા. પરંતુ સરકારે દુષ્કાળપીડિત લોકો માટે કોઈ વિશેષ ઉપાયો કર્યા નહિ. એ જ રીતે વાઈસરોય કર્ઝનના સમય (ઈ.સ. 1899-1900)માં પણ ભારે દુષ્કાળ પડ્યો. લાખો લોકો મૃત્યુ પામ્યા. કરોડોની સંપત્તિ નાશ પામી. તેમ છતાં કર્ઝને તે માટે કોઈ ખાસ કાળજી લીધી નહિ.

વાસ્તવમાં વાઈસરોય લિટનના સમયમાં સરકારે દુષ્કાળનીતિ ઘડીને પુષ્કળ ખર્ચ કર્યો. તેમ છતાં બધાં મળી લગભગ 50 લાખ માણસો મૃત્યુ પામ્યાં, 20 લાખ એકર જમીન બિનખેડાણ રહી અને અઢી કરોડ રૂપિયાનું મહેસૂલ જતું કરવું પડ્યું. પરંતુ આ ભયંકર નુકસાનને પરિણામે જ સરકારની કાયમી દુષ્કાળનીતિનો પાયો નંખાયો. સર રિચાર્ડ સ્ટ્રેચીના પ્રમુખપણા નીચે એક દુષ્કાળ સમિતિ નીમવામાં આવી. આ સમિતિએ દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારોને કઈ રીતે મદદ કરવી તેના નિયમો વિશે કેટલીક ભલામણો કરી. આમાં સશક્ત માણસોને કામ આપવું, માત્ર અશક્તોને જ મદદ કરવી, ઉપરાંત બિયારણ ખરીદવા લોન આપવી, મહેસૂલ માફ કરવું તેવી ભલામણોનો સમાવેશ થતો હતો. વળી સરકારે દર વર્ષે પોતાના બજેટમાં દોઢ કરોડ રૂપિયા દુષ્કાળ માટે અલગ રાખવા જેમાંથી દુષ્કાળ વખતે રેલવે, નહેરો વગેરે બાંધકામનાં કાર્યો હાથ ધરી શકાય તથા દુષ્કાળરાહત માટે બને ત્યાં સુધી પ્રાંતીય સરકારોએ ખર્ચ ઉપાડવો અને કેન્દ્ર સરકારે તો માત્ર જરૂર પડે તો જ મદદ કરવી તેમ ઠરાવવામાં આવ્યું. આમ, વાઈસરોય લિટન દુષ્કાળનીતિના ઘડવૈયા તરીકે જાણીતો થયો. તેણે આંકેલી નીતિ પર ભવિષ્યમાં દુષ્કાળસમયે રાહત આપવામાં આવી.

સર વિલિયમ દિગ્બીના મંતવ્ય અનુસાર 19મી સદીના અંત સુધીમાં ભારતમાં પડેલ દુષ્કાળોમાં અંદાજે 2,85,000 જેટલા લોકો મૃત્યુ પામ્યા હતા. દુષ્કાળની અસરથી ગરીબાઈનું પ્રમાણ વધ્યું હતું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) એક વખતનું સમૃદ્ધ બંગાળ કંગાળ અને ગરીબ કઈ રીતે બન્યું ?
- (2) ભારતના હુન્નર-ઉદ્યોગના વિનાશ માટે અંગ્રેજોએ શું કર્યું ?
- (3) ભારતમાં કૃષિક્ષેત્રે સ્થગિતતા શાં કારણોથી આવી ?
- (4) ભારતમાં કયા પ્રકારના આધુનિક ઉદ્યોગો ક્યાં શરૂ થયા ?
- (5) ભારતમાં ઔદ્યોગિકીકરણમાં અંગ્રેજ સરકારે કયા અંતરાયો ઊભા કર્યા હતા ?

2. આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) ક્યાં યુદ્ધોએ અંગ્રેજોને બંગાળના માલિક બનાવ્યા ?
- (2) ક્લાઈવે મુઘલ સમ્રાટ પાસેથી કઈ સત્તા મેળવી ?
- (3) અંગ્રેજોનું આર્થિક કેન્દ્ર હંમેશાં કયું રહેતું હતું ?
- (4) હસ્તકલા-કારીગરીના ઉદ્યોગોમાં ભારતનો મુખ્ય ઉદ્યોગ કયો હતો ?
- (5) ભારતના હુન્નર-ઉદ્યોગના નાશ માટે અંગ્રેજોએ શાં પગલાં ભર્યાં ?

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો :

- (1) કંપની શાસનમાં ભારતીયોનો રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ કયો હતો ?
 (અ) સુથારીકામ (બ) વહાણવટા (ક) બગીચા ઉદ્યોગ (ડ) વણાટ ઉદ્યોગ
- (2) ભારતનો વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ કોના એ જ ઉદ્યોગથી ચઢિયાતો હતો ?
 (અ) ચીન (બ) ઈંગ્લેન્ડ (ક) જાપાન (ડ) બર્મા
- (3) ઢાકાનું કયું વસ્ત્ર વિશ્વવિખ્યાત હતું ?
 (અ) રેશમ (બ) મલમલ (ક) શાલ (ડ) દુપટ્ટા
- (4) નાગપુરનું રેશમ શેના માટે જાણીતું હતું ?
 (અ) બોર્ડર (બ) ધોતી (ક) ઝલ્મા (ડ) દુપટ્ટા
- (5) અમદાવાદ કયા પ્રકારના કાપડ માટે જાણીતું હતું ?
 (અ) ધોતી (બ) ઝલ્મા (ક) માદરપાટ (ડ) મલમલ

